

Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni
From the Past to the Present the Christianity Adventure of the People of Azerbaijan Alban Udi

Nizami Afandiyev

Dr., İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
PhD, İstanbul University, Institute of Social Sciences
n-efendioglu@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0936-3919>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19 Mart / March 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 6 Mayıs / May 2019

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2019

Cilt / Volume: 10 Sayı / Issue: 22 Sayfa / Pages: 197-216

Atıf / Cite as: Afandiyev, Nizami. "Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni [From the Past to the Present the Christianity Adventure of the People of Azerbaijan Alban Udi]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 10/22 (June 2019): 197-216.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.542089>

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey). All rights reserved.

Öz

Kafkasya'nın en eski halklarından biri olarak kabul edilen Alban Udi halkı, bugünkü Azerbaycan devletinin azınlıklarından biridir. Çalışmamızda, Udi halkının kimliği, Hristiyanlığı kabulleri, Hristiyanlığın ilk dönemlerinden günümüze kadar olan süreçteki olayları, Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin Alban Udi halkına ve kilisesine yönelik asimilasyon çalışmaları ve yok edilmiş kilise yapısının yeniden oluşumu ana hatlarıyla incelenmektedir. İki farklı dönemde, Ermeni Gregoryen Kilisesinin Udi topluluğuna yönelik baskı ve asimilasyon çalışmaları, araştırmacılar nezdinde bu topluluğun Ermeni ve Kilisenin Ermeni Kilisesi olarak tanımlanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, batı eksenli çalışmalara baktığımızda yüzyıllarca bölgede var olmuş Albanya devleti ve Hristiyanlık inancından hiç söz edilmemekte, bölgedeki tüm olaylar Ermeni halkı ve Kilisesi üzerine inşa edilmektedir. Bu çalışmanın amacı günümüzde yaşamlarını idame ettiren aynı zamanda diyofizit öğretiyeye sahip olan Alban Udi Halkı ve inancı üzerindeki yanlış değerlendirmeleri ortadan kaldırmak ve Havariler döneminde kabul edilmiş Hristiyan inancının zorluklara rağmen günümüze kadar devam ettiğini ortaya koymaktır. Bu araştırmada Rus, Azerbaycan, Ermeni ve İngiliz yazarların eserleri karşılaştırılmış, Alban Udi halkı ve Kilise yetkilileri ile yapılan görüşmeler sonucunda objektif olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hristiyanlık, Alban Kilisesi, Diyofizit, Kafkasya, Azerbaycan, Udi

Abstract

Alban Udi people, considered to be one of the oldest peoples of the Caucasus, is one of the minorities of today's Azerbaijan state. In our study, the identity of the Udi people, the acceptance of the Christianity, the events in the process from the early Christian period to the present, the assimilation of the Armenian Gregorian Church to the people and the church of Alban Udi and the reconstruction of the destroyed church structure are examined. In two different periods, the pressure and assimilation efforts of the Armenian Gregorian Church on the Udi community led the researchers to define this community and the Church as the Armenian Church. For this reason, when we look at the western-oriented studies, there is no mention of the Albanians' state and Christian faith that existed in the region for centuries and all the events in the region are built on the Armenian people and the Church. The aim of this study is to eliminate the false perceptions about the people of Alban Udi and their religious beliefs, which continue to live in the direction of the diophysitis teaching, and to show that the Christian faith adopted during the Apostles continued to the present day despite the difficulties. In this research, the works of Russian, Azerbaijani, Armenian and English writers were compared and evaluated objectively as a result of interviews with Alban Udi people and Church officials.

Keywords: History of Religions, Christianity, Alban Church, Dyophysit, Caucasus, Azerbaijan, Udi

GİRİŞ¹

Eski kaynaklara göre, Udi topluluğu Albanya devletini oluşturan 26 topluluktan biri olarak² Albanya'nın kuzeydoğusunda Hazar Denizi kıyısında yaşamıştır. Udi ve Uti etnik kökenine dair çeşitli görüşler öne sürülmüş, kimi araştırmacılara göre, Alban Udiler Hint-Kafkas kökenli, kimine göre Çeçen-İnguş, kimine göre ise Sak kökenlidirler.³ F. M. Memmedova, K. V. Trever, S. T. Yeremyan gibi araştırmacılar Udi ve Uti toplumunun Kafkas dil ailesinden olduğunu belirtmektedirler. Bu tezin temeli, günümüzde Azerbaycan'ın Kabele Nic kasabasında halen yaşamakta olan Udilerin Kafkas dilli olmasına dayanmaktadır.⁴ Azerbaycan tarihçisi İ. Aliyev, Alban-Udilerin etnik ve dil mensubiyeti konusunda şunları söylemektedir: “Günümüzde Azerbaycan'ın Kabele bölgesinde yaşayan Udiler, kadim Albanlar'ın devamıdır. Udiler, şimdiye kadar Alban soyunu devam ettirmişlerdir. Nitekim Çar Rusya'sı döneminde, Pyotur'a yazmış oldukları mektupta kendilerini Alban, soy kökenlerini Udi olarak tanıtmışlardır”.⁵

Bugün Azerbaycan'ın Kabele kentinde bulunan Nic köyünün Kafkas halkı “Udi” olarak adlandırılıyor. “Udin” ismi ise onlara dışarıdan verilen bir isimdir. Ud ve Udiler, eski zamanlarda Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda yaşamış, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra muhtemelen şu anki Kabele topraklarına yerleşmişlerdir.⁶

1 Bu çalışma 10.10.2018 tarihinde sunduğumuz “Kafkasyada Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Historical Development of Christianity in the Caucasus: The Case of Alban Udi Church”. (PhD Dissertation, İstanbul University, İstanbul/Turkey, 2018).

2 Strabo, *The Geography of Strabo*, ed. H. L. Jones, London, (Cambridge Mass, Harvard University Press, 1924), 11: 4/6.

3 Fazil Mustafa, *Azerbaycanda Türk Kimliği ve Sahte Tarih Problemi*, (Bakü: Nurlar Yayınları, 2014), 241.

4 Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan XX Asraderk*, (Bakü: Çırag Neşriyyatı, 2005), 1: 154.

5 İkrar Aliyev, *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Devirlerden XX. Asrın Evvelerine Kadar*, (Bakü: Elm Yayınları, 1993, 90.

6 Araştırmalara göre, Udiler, kadimden Azerbaycan'ın daha geniş arazilerinde yaşamışlardır. Hatta XIX. asırda onlar, Nic, Kabele, Vardanlı, Mirzebeyli, Sultan- Nuha, Girzan, Çorlu, Madıh, Yenikend vb. bölgelerde çoğunlukta olmuşlardır. Bkz. Gamersah Cavadov, *Azerbaycan'ın Azsayılı Halkları ve Milli Azınlıkları*, (Bakü: Elm Neşriyyatı, 2000), 213.

Tarihi kaynaklara baktığımızda, Udiler ilk olarak M.Ö. V. yüzyıl başlarında görülmüşlerdir.⁷ Tarihte Udi (Uti) topluluğu, Hazar Denizi'nden Alazan Nehri'ne, Kür Nehri kıyılarından Kafkas Dağları'na kadar uzanan topraklarda yaşamışlardır.⁸ Bu halk ile ilgili kadim eserlerde bilgiler bulunmaktadır.⁹ Tarihçi yazar Cavadov, eserinde Plini'den şöyle alıntı yapar; "Boğazın kıyılarında Skif halkı Udiler yaşıyor. Onların ardında soylu Albanlar vardır. Bu yüzden kıyıda yaşadıkları denize Alban Denizi (Hazar Denizi) denir. Kafkasya'ya yayılan bu topluluk Kura nehrine ulaşır".¹⁰ Udilerin tarihte geniş bir alanı olduğunu savunan araştırmacılar, bu insanların Kafkas Albanyası'nın sosyal ve politik yaşamında büyük önem taşıdığını belirtmektedirler.¹¹

Udiler üzerine yapılan ilk ciddi araştırma Güney Kafkasya'nın SSCB'ye ilhakından sonraki yüzyılın ilk yarısında başladı. Bu bağlamda, A. M. Shagrane, 1935'te Udi dil bilimi hakkında ciddi bir çalışma yapmıştır. Bir başka araştırmacı, A. A. Shifner, araştırma sonucunda Udi dilinin Dağıstan dilleriyle ilintili olduğunu ve Azerbaycan Türkçesinin etkisi altında olduğunu belirtmiştir.¹²

Çeşitli bölgelerde yapılan araştırmalar göz önüne alındığında, Udiler'in Kafkasya'nın çok eski sakinleri olduğu ve dillerinin Kafkas dilleri ailesinden olduğu söylenebilir. Udiler kadim çağlarda yalnızca Kafkas Albanyası'nın topraklarında görülmüştür. Azerbaycan halkının bünyesinde bulunan bu azınlık kadim Alban devletinin dinî ve kültürel mirasçısı olarak görülmektedir.¹³

Udi halkı, bugünün Azerbaycan topraklarında yaşayan diğer birçok azınlık gibi yaşamlarını sürdürmektedirler. Udiler bölgedeki Ermeni halkıyla aynı dine bağlı olsalar da tarihi, etnik ve kültürel açıdan herhangi bir yakınlığı bulunmamaktadır.¹⁴ Bugün dünyada yaklaşık 10.000 nüfusu olan Udi etnik topluluğunun 6.000'i Azerbaycan'da yaşıyor. Bunlardan yaklaşık 4.500'ü, bugün Azerbaycan'ın Kabele şehrinin eski bir yerleşimi olan, Nic kasabasında toplu halde meskûn olup halen Hristiyan öğretisini devam ettirmektedirler.¹⁵

1. ALBANYA'DA HRİSTİYANLIĞIN İLK DÖNEMLERİ

Hristiyanlığın ilk iki yüzyılında Bartalmay, Thomas, Azize Nino, Taday¹⁶ ve

7 Heyet, Bir Halçanın Renkleri: Azerbaycanda Yaşayan Halkların Edebiyat Ontologiyası, (Bakü: Avrupa Yayınları, 2007), 206; V. L. Gukasyan, *Udinsko Azerbaydjanskiy Ruskiy Slovar*, (Bakü: 1974), 15.

8 K. G. Aliyev, *Kavkazskaya Albaniya: MÖ. I- MS. I yy.*, (Bakü: 1979), 83.

9 Herodot, *Herodot Tarihi*, Trc. Müntekim Ökmen, (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1973), 3: 93.

10 Gamerşah Cavadov, *Udiler: Tarihi Etnografik Tedigat*, (Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 1996), 20.

11 Gukasyan, *Udinsko Azerbaydjanskiy Ruskiy Slovar*, 45.

12 Cavadov, *Udiler*, 15-16.

13 Giyaseddin Geybullayev, *K Etnogenezu Azerbaydjansev*, (Bakü: Elm Yayınları, 1991), 43-44.

14 A. A. Arutinov, *Udim: Materiali dlya Antropologii Kavkaza*, (Moskva:1905), 132-133.

15 N. G. Volkova, *Udimi Narodı Rossii, Bolşaya Rassiskaya Ensiklopediya*, (Moskva: 1994), 346-347.

16 Matta ve Markos İncillerinde Taday olarak belirtilen havari Resullerin İşleri ve Luka'da Yakup'un Oğlu Yahuda olarak geçmektedir.

Taday'ın öğrencisi Yeliseus'un Kudüs'ün doğusunda ve kuzeydoğusunda aktif olduğu bilinmektedir. Bu azizler ve öğrencileri Suriye ve Mezopotamya'dan gelip İran, Gürcistan, Ermenistan ve Albanya'da Hristiyanlığı yaymışlardır.¹⁷

Albanya'da Hristiyanlığın birinci yüzyılın başlarında Kudüs'ten gelen ve ilk Hristiyan misyonerler olan havari ve öğrencileri tarafından yayıldığı söylenmektedir.¹⁸ Nitekim Albanya'da Hristiyanlığın yayılması birbirini takip eden iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada Taday, Bartalmay ve özellikle de havari Taday'ın öğrencisi Yeliseus'un tebliğ faaliyetleri öne çıkmaktadır. Bu aşama, havari ve öğrencilerinin dinî faaliyetleri nedeniyle "Surafil" olarak isimlendirilmiştir. IV. yüzyılda Hristiyanlığın resmî devlet dini haline geldiği Albanya'da Aziz Gregorius ve Alban yöneticisi Urnayr'ın faaliyetleri etkili olmuştur.¹⁹ İkinci aşama Roma İmparatoru Konstantin'in Milano Fermanı sonrasında gerçekleştiği için Yunanfil olarak isimlendirilmiştir.²⁰

İlk tebliğlerin gerçekleştiği döneme baktığımızda, çarımh olayından birkaç sene sonra Havari Taday'ın Ermeni Kralı Tridat tarafından öldürülmesi üzerine Kudüs'e dönen Yeliseus, Yeruşalim'in I. Patriği Yakup'un tavsiyesi üzerine Hristiyanlığı tebliğ için Albanya'ya gelmiştir. İran üzerinden Albanya'ya gelen Yeliseus, tebliğine kuzeydoğudan yani Çola bölgesinden ve Hazar Denizi kıyısında yaşayan Massagetlerden başlamıştır. Daha sonra Uti vilayetinin şimdiki Şeki ilinin Kiş köyünde bir Kilise inşa etmiştir. Bilahare bu ilk kiliseye "Kafkas kiliselerinin anası" denilmiş, "Kiş" köyü bölgede Hristiyan inancının tebliğ merkezine çevrilmiştir. Burada tebliğine devam eden Yeliseus, Putperestlerin sunak alanına gelmiş ve burada Hristiyan inancını tebliğ ederken öldürülmüştür.²¹ Bu bilgilerden ve Yeliseus'un faaliyetlerinden anlaşıldığı üzere Kafkas coğrafyasında Hristiyan inancının temelleri Albanya devletinin Uti vilayetinde atılmış, buradan diğer bölgelere yayılmıştır.

Albanya Tarihi'nin yazarı M. Kalankaturku'nun eserinde verdiği tarihleri karşılaştırdığımız zaman Yeliseus'un faaliyetleri neticesinde Hristiyanlığın Albanya'da M.S. 56'da yayılmaya başladığı görülmektedir.²² Alban asıllı başka bir tarihçi M. Goş'un verdiği bilgiye göre Yeliseus'tan Aziz Gregorius'a kadar üç yüz sene geç-

17 Feride Memmedova, *Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993), 207; Durmuş Arık, *Azerbaycan Türklerinin Dini Hayatı ve Halk İnanışları*, (Ankara: Öztepe Matbaacılık, 2005), 44-46.

18 Moisey Kalankaturku, *Albaniya Tarihi*, Trc. Ziya Bünyadov, (Bakü: Avrasiya Press, 2006), k. 1, f. 6.

19 Heyet, *Azerbaycan Tarihi: III.-XIII. Asırlar I. Rüb*, VII. (Bakü: Elm Yayınları, 2007), 2: 54.

20 "Hristiyanlık", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, (Bakü: 1987), 10: 106-107; H. Nağıyev - H. Verdiyev, *Azerbaycan Tarihi: M. Ö. IX - M. XII Asırlar*, (Bakü: 2007), 1: 31.

21 Akif Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair*, (Bakü: Adiloğlu Neşriyatı, 2004), 11; Gazenfer Recebli, *Azerbaycan Tarihi Oçerker*, (Bakü: Elm ve Tehsil, 2013), 73.

22 Kalankaturku, *Albaniya Tarihi*, k. 2. f. 6.

miştir. Aynı müellife göre Gregorius M.S. 348'de öldürülmüştür.²³ Bundan üç yüz sene öncesi ise M.S. 48'e tekabül etmektedir. Havari Taday'ın Ermeni Kralı Tridat tarafından M.S. 43'te öldürülmesi ve buna ek olarak öğrencisi Yeliseus'un Yeruşalim'e gidip dönmesi arasındaki zamanı 3-4 yıl olarak varsayarsak, Yeliseus'un Albanya'daki faaliyet döneminin yaklaşık M.S. 48-56 yılları arası olduğunu söyleyebiliriz. F. Memmedova bu tarihi M.S. 51-67 yılları arası olarak belirtmektedir.²⁴

İsa Mesih'in 12 havarisinden biri olan Bartalmay ise Hindistan'dan sonra Ermenistan ve Albanya'ya gelmiş, burada tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. Putpe-restler tarafından Albanapol²⁵ şehrinde yakalanan Bartalmay çarımha gerilerek öldürülmüştür.²⁶ Araz Nehri'nden geçen Aziz Bartalmay, Sisakan Sünik'e (günümüz Nahçıvan) gelmiş ve Gohtnatada (Ordubad) bir kilise inşa ettirmiştir. F. Memmedova M.S. XIII. yüzyıl yazarı Stepannos Orbelyan'dan bu dinî faaliyeti şu şekilde nakletmektedir: "Her şeyden önce bilmemiz gereken şu ki Sünik ahalisi Ermenistan ahalisinden daha önce dinimizi kabul etmiş ve mukaddes Havari Bartalmay tarafından Mukaddes İncil'in talimine tabi olmuştur".²⁷ Verilen bilgilere binaen birinci yüzyılın ikinci yarısında Albanya'da Havari Bartalmay ve Havari Taday'ın öğrencisi Yeliseus tarafından piskoposluk tesis edilmiş, Albanya'nın birinci Katolikosu²⁸ Yeliseus olmuştur.²⁹

Yeliseus'tan sonraki dönemlerde Albanya'da Katolikosluk yapmış insanların günümüze sadece isimleri ulaşmıştır.³⁰ M. Kalankaturklu'nun ve M. Goş'un eserlerinde adları geçen bu Katlikos'un yaşadığı dönemler kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda Moisey Kalankaturklu: "...önceler birbirinin ardınca gelen bizim dinî liderlerimizin faaliyetlerini anlatan belgeler yakıldığından onların uygulamaları, eşyaları ve kabirleri bize malum değildir" demektedir.³¹ Buna rağmen her iki yazar, eserlerinde isimlerine ulaşabildikleri Alban Katolikosları'nın isim listesini vermişlerdir.³²

Yeliseus Albanya'da Havari olarak görülmüş ve bölgenin aydınlatıcısı olarak kabul edilmiştir. Yeliseus'un Albanya'ya piskoposluk görevine atanması ve burada ilk kilisenin inşa edilmesi Alban Kilisesine Havari Kilise statüsünü kazandırmıştır.

23 Mihitar Goş, *Sudebnik*, Trc. B. M. Arutyunyan, (Ermenistan: 1954), 262.

24 Memmedova, *Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık*, (Bakü: 2003), 29.

25 Günümüz Bakü şehrinin kadim ismi olarak bilinir.

26 Rev. Alban Butler, "The Lives of the Saints, St. Bartholomew Apostle", Erişim 22. 02. 2019 <https://www.bartleby.com/210/8/241.html>

27 Feride Memmedova, *Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık*, 29-30.

28 Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k. 2. f. 7.

29 Nağiyev - Verdiyev, *Azerbaycan Tarihi: M. Ö. IX – M. XII Asırlar*, 1: 32.

30 Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k. 3. f. 20.

31 Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k. 3. f. 20.

32 Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k. 3. f. 20; Mihitar Goş, *Alban Salnamesi*, (Bakü: Avrasya Press Yayınları, 2006), 262.

Albanya'da Hristiyanlığın daha önce yayılmasını Ermeni Katolikosu Avraam da belirtmektedir.³³ Bunun başka bir örneği Berde Konsili'nde de görülmektedir.³⁴

Albanya'nın Hristiyanlıkla erken dönemde tanışmasına rağmen inananların sayısının azlığı, devletin önemli kademelerinde yer almayışları ve Sâsânîlerin baskısı gibi faktörler, Hristiyanlığın Albanya'da devlet dini olmasını engellemiştir. Fakat M.S. III. yüzyılın sonlarına doğru Hristiyan cemaatlerinin sosyal statülerinin güçlenmesi ve M.S. IV. yüzyılın başlarında Konstantin'in Milano Fermanı ile Roma'da Hristiyanlığın serbest bırakılması gibi faktörler, Hristiyanlığın Albanya'da da resmî dine dönüşmesinin önünü açmıştır.³⁵

2. HRİSTİYANLIĞIN RESMÎ DEVLET DİNİNE DÖNÜŞMESİ

Milano Fermanı ile Roma'da dinî özgürlük tanınınca, Hristiyanların takibi son bulmuş, Güney Kafkasyada Hristiyanlığın tebliği güçlenmiştir. Aynı zamanda, Alban hükümdarı Urnayr, Aziz Grigoriyus'un çabaları sonucunda Hristiyanlığı kabul etmiş, Albanya'nın resmî dininin Hristiyanlık olduğunu ilan etmiştir. Bunun akabinde M.S. IV-V. yüzyıllarda ruhanilik ve kilise hiyerarşisi oluşmuş, kiliseler inşa edilmiş, dinî kitaplar Süryani ve Yunan dillerinden Alban diline tercüme edilmiştir. İlk başlarda feodaller ve asilzadeler tarafından kabul edilen Hristiyanlık baskı yapılarak tüm Albanya'ya yayılmıştır.³⁶

Urnayr döneminde hızla yayılan Hristiyanlık, bir taraftan Sasani ordularının diğer taraftan Hun-Türk birliklerinin Albanya'ya baskınlarıyla duraksamış, halk eski dinlerine geri dönmeye başlamıştır. Urnayr'ın ölümünden sonra belli bir süre Albanya'da Hristiyanlık durgun bir dönem yaşamıştır.³⁷ Albanya'da Hristiyanlığın bölgedeki diğer inançlara nispetle monoteist bir yapıya sahip olması, halkın dinî açıdan bir araya gelmesine, ülkenin birlik ve beraberliğine, kültür açısından yükselişine sebep olmuştur.³⁸

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Hristiyanlık IV. yüzyılda Albanya'da Gregoriyus'un ve özellikle de torunu Grigoriyus'un faaliyetleri sonucu yayılmıştır. Birtakım yazarların kanaatine göre Güney Kafkasyada Hristiyanlığın aynı kişi tarafından yayıldığı fikri Sâsânîlerin siyaseti sonucu ortaya çıkmıştır. Şöyle ki Zerdüştiliği Güney Kafkasyada yayamayan Sâsânîler, buradaki devletlerin Bizans'a yakınlaşmamaları için monofizit öğretiyi desteklemişlerdir. Bu meyanda Sâsânîler kendilerini destekleyecek bir birlik oluşturmak adına Kilise yazarları aracılığıyla bölgede Hristiyanlığı tebliğ edenin ve alfabeyi oluşturmanın aynı kişi olduğu efsanesini

33 Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k. II, f. 6.

34 Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k. III, f. 6.

35 Reşit Göyüşov, *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, (Bakü: Elm Yayınları, 1984) 32.

36 Memmedov, *Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık*, 192.

37 Bünyadov, *Azərbaycan Tarixi*, 215-216.

38 Allahşükür Paşazade, *Kafkasda İslam: Tarih ve Müasirlik*, (Bakü: Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1991) 40.

uydurmuşlardır.³⁹ Nitekim coğrafi açıdan bölgedeki devletlerin birbirine yakınlığı ve kristolojik tartışmalara kadar bu halkların yardımlaşma içerisinde yaşamaları göz önünde bulundurulduğunda bu iddianın doğruluğu artmaktadır. Kanaatimizce daha önceden bölge halklarının kullandıkları dili Kilise diline uyarlayan aynı kişi olmuştur. Tabii ki bu işlem süresince yerli okuma yazma bilen Benjamin gibi kişilerin de bu faaliyette katkıları vardır. Lakin ilk başlarda belirtmiş olduğumuz “Yunanfil” dönemine kadar bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin farklı kişiler tarafından gerçekleştirildiği bir gerçektir. Kayseri’de eğitimini tamamlayarak bölgeye gelen Aziz Gregorius putperestliğe dönmediği için Ermeni kralı tarafından hapsedilmiş, “Milano” Fermanı⁴⁰ sonrasında serbest kalmış, Ermeni, Gürcü ve Albanya devletleri arasında dolaşarak tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. Görüldüğü gibi bu bölgede Hristiyanlığı tebliğ eden ilk ve tek kişinin Aziz Gregorius olmadığı, başka şahısların da olduğu görülmektedir.

Albanya’da Hükümdar Urnayr ile başlayan Hristiyanlık faaliyetleri, III. Mümin Vaçegan döneminde had safhaya ulaşmıştır. Nitekim III. Vaçegan “Mümin” lakabını yaptığı bu dinî hizmetler sebebiyle almıştır.⁴¹ Mümin Vaçegan, düzenlediği etkinlikler sonucunda dinî birlik adı altında halkı bir araya getirmiş, ülkenin her bir köşesine Hristiyanlığı ulaştırmak için okullar yaptırmıştır.⁴²

M.S. VI. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanlığın, Albanya’nın sosyo-ekonomik ve siyasi hayatında etkinliğini artırdığı görülür. Bu dönemin Alban Katolikosu Abas, 44 yıl süren yönetiminde Alban Kilisesinin dinî liderliğine verilen Arhiepiskop ismi “Katolikos” adıyla değiştirilmiştir. Albanya’da yüksek kilise rütbeleri Patriarh, Katolikos ve Başpiskoposluk olarak aynı anlamda kullanılmıştır. Katolikos Abas’tan itibaren Alban dinî liderleri, resmî yazışmalarda “Albanya, Lpin ve Çola’nın Katolikosu” unvanını taşımışlardır.⁴³

M.S. 699 yılında Alban Hükümdarı I. Varaz Tridat, Bizans’a ödenecek vergileri hafifletme ricasında bulunmak için oğulları ile birlikte Konstantinopolis’e gitmiş, 704 yılına kadar ülkesine dönmesine izin verilmemiştir. Onun yokluğunu fırsat bilen Albanya Katolikosu Nerses, hükümdarın hanımı Sıparama ile ittifak kurmuş, Hristiyanlığın diyofizit öğretisini yaymaya başlamıştır. Bu sebeple Albanyadaki monofizitler, Ermeni Katolikosu İliya’dan Berde’ye gelmesini ve bu faaliyete engel olmasını istemişlerdir. Ermeni Katolik İliya, yapılan talebe karşılık bölgeye hâkim olan Halife Abdülmelik’e mektup yazmış, Alban din adamlarının Bizans ile ittifak yaparak Hilafete karşı isyan etmeye hazırlandıklarından ve aynı zamanda diyo-

39 Berdzenişvili Niloloz - Canaşıa Simon, *Gürcistan Tarihi*, Trc. Hayri Hayrioğlu, (İstanbul: 2000), 136.

40 Milano fermanı metni için bkz: Lactantius, *De Mortibus*, 48.2-12.

41 Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 197-198.

42 Şirinbey Hacıeli, *Şimal Gerbi Azerbaycn: İngiloylar*, (Bakü: Tehsil Yayınları, 2007) 63.

43 Memmedova, *Azerbaycanın Siyasi Tarihi Tarih Cografiyası*, 224.

fizit öğretiye inandıklarından ama gizlediklerinden yakınmıştır. Bizans'ın Doğu Kafkas'taki etkisini zayıflatan her bir eylemi hoşnutlukla karşılayan Halife, cevap mektubunda İliya'ya Nerses'i ve onun taraftarlarını cezalandırma emrini vermiştir. Sonuçta Arap ordusunun kudretini arkasına alan Ermeni Katolikosu İliya, Albanya Kilisesinin Ermeni Katolikosluğuna tabi olmasını sağlamıştır.⁴⁴ Kalankaturklu bu yazışma ve sonrasında yaşanan olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.⁴⁵

M.S. 704 yılında Albanya Şahı I. Varaz Tiridat'ın beş yıl süren esaretten kurtularak Albanya'ya dönmesi de Ermeni Kilisesine tabi olmuş Alban Kilisesinin ve ülkesinin çöküşüne engel olamamıştır.⁴⁶ Şöyle ki aynı dinden olmalarına rağmen farklı akidelere sahip din adamları monofizit Ermeni Kilisesine tabi kılınmışlardır. Böylece, dogmatik açıdan yakın olmalarına karşın Alban ve Ermeni kiliseleri arasındaki mücadele bir nebze son bulmuş, Alban Kilisesi bağımsızlığını kaybetmiştir. Bu dönemde Berde şehrinde dinî meclis kurulmuş, Alban Katolikosu Nerses Bikur aforoz edilmiş, Katolikos İliya'nın emri ile yakalanmıştır. Halifenin talebi üzerine Şam'a götürüleceği zaman vefat etmiş, şahsına ait tüm kitaplar İliya'nın emri ile yok edilmiştir.⁴⁷ Bu dönem itibariyle Hilafet topraklarına dönüşerek Arran ismini almış Albanya ülkesinde diyofizit öğretiye sahip Hristiyan ahalinin durumu daha da zorlaşmıştır.⁴⁸ M.S. 705 yılı itibariyle Albanya'nın idari yönetimi de doğu toprakları gibi Hilafetin eline geçmiş, Melik ve Katolikos'un bağımsız karar verme yetkisi ellerinden alınmıştır. 705 yılında siyasi bağımsızlığını kaybeden Albanya, Hilafet topraklarına dönüşmüştür.⁴⁹

3. DEVLETİN YIKILIŞI SONRASI HRİSTİYANLIK

705 yılındaki Berde Konsili'nden sonra monofizit Albanlar Hilafet tarafından desteklenirken diyofizit Albanlar Roma ve Gürcü Kilisesi, daha sonra Moğollar ve Kıpçaklar tarafından desteklenmişlerdir. Kıpçakların yukarı Kür ve Çoruh bölgesinde kurdukları Atabeyler (İldegizler) Devleti (1136-1225) bünyesinde rahat bir hayat süren diyofizit Albanlar, manastırlar (Ganzasar, Gedik, Nor Gedik v.s.) inşa etmiş, dinî konularda zengin bir edebiyat oluşturmuştur. Bu dönemde monofizit Albanlar Gregoryenleşmişlerdir.⁵⁰ Anlaşılan 705 yılı itibariyle Ermeniler tarafından asimile süreci başlatılmıştır.

M.S. XIII. yüzyıl itibariyle Alban Katolikosluğunun yeniden yükselişe geçtiği görülür. Albanya'nın Haçın Meliki Hasan Celal döneminde meşhur Ganzasar Ma-

44 Yaşar Kalafat, *Gregoryen Türklerde Halk İnançları*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2012), 124-126.

45 Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k. 3, f. 2, 3, 4, 5.

46 Nağiyev - Verdihyev, *Azerbaycan Tarihi: M. Ö. IX - M. XII Asırlar*, (Bakü: 2007), 1: 40.

47 Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair*, 16-17.

48 Kalankaturklu, *Albaniya Tarihi*, k. 3, f. 8.

49 Memmedova, *Azerbaycanın Siyasi Tarihi Tarih Coğrafyası*, 203.

50 Y. H. Celalyan, *Alban Ülkesinin Kısa Tarihi*, (Bakü: 1992), 4.

nastırı (1216-1238 yıllarında) inşa edilmiş, açılış törenine Alban Katolikosu III. Nerses, Haçın din bilgileri Grigoris, Yeliseus ve bunlardan başka yedi yüz Hristiyan din adamı iştirak etmişlerdir.⁵¹ 1238 yılı sonrasında Ganzasar Katolikosları olarak isimlendirilen Alban Katolikosları Hasan Celal soyundan seçilmişlerdir.⁵² 1511-1836 yıllarında Ganzasar Manastırı Alban Katolikosları'nın merkezi olmuştur.⁵³

1547 yılı itibariyle Rus Çarlığı, Kafkasya Hristiyanlarıyla olan ilişkilerinde Ganzasar Katolikosluğu'nu muhatap almıştır. Bu durum Ermenileri çok endişelendirmiş, 1763'te Eçmiadzin Katolikosu Simeon, Rus imparatoriçesi II. Yekaterina ile görüşmüştür.⁵⁴ İstanbul ve Kayseri Ermenileri de Ganzasar Katolikosluğu'nun bu otoritesinden rahatsız olmuşlardır. Bu nedenle Simeon 1 Ağustos 1766'da II. Yekaterinaya Ganzasar Kilisesinin faaliyetlerinin engellenmesi ricasını muhtevi bir mektup yazmıştır. 30 Haziran 1768'de imparatoriçenin emriyle dış işleri komisyonu tarafından bir ferman düzenlenmiş, buna göre tüm kilise görevlilerinin atamalarında Eçmiadzin Katolikosluğu'nun tasdikini zorunlu kılmıştır.⁵⁵

1766'da Simeon, Alban Katolikosu İsrail'i görevinden alarak bu göreve Ermeni Gregoryen eğilimli Ovannes'i tayin etmiş, fakat Karabağ Melikleri (Atabeylik) İsrail'i desteklemişlerdir. Bu sebeple Simeon, Karabağ Meliklerine mektup vasıtasıyla uyarıda bulunmuş, bu tutumlarından vazgeçmezlerse sonucunun ağır olacağını bildirmiştir.⁵⁶

Anlaşıldığı üzere Alban ve Ermeni kiliseleri arasındaki bu çekişme XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁵⁷ Nihayetinde 1836 senesinde Çar Nikolay "Polojenie" olarak bilinen kararıyla bölgedeki azınlık Hristiyan toplulukları Ermeni Eçmiadzin Kilisesi yönetimi altında toplamıştır. Bu minvalde Alban adı kullanılmaz olmuş, Alban Kilisesine ait arşivler yakılıp yıkılmış, diyofizit öğretisi temelinde kaleme alınan birçok eser, belge ve mabet tahrif edilmiştir.

4. ASİMİLASYON FAALİYETLERİ (GREGORYENLEŞTİRME SÜRECİ)

Hristiyan âleminde teolojik tartışmaların doğuşuna kadar Albanlar, Gürcüler ve Ermeniler Güney Kafkasya'nın siyasi ve kültürel hayatında aktif olmuş, beraber

51 Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, Trc; L. A. Hanlaryan, (Moskva 1976), 171-172.

52 S. Peter Cowe, *The Armenians in The Era of The Crusades 1050-1350, History of Christianity*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 5: 423.

53 Celalyan, *Alban Ülkesinin Kısa Tarihi*, 5.

54 G. A. Ezov, *Naçalo Sinoçeniy Eçmiadzinskogo Patriarşago Prestola s Russkim pravitelstvom*, (Tiflis: 1990), 1.

55 Ezov, *Naçalo Sinoçeniy Eçmiadzinskogo Patriarşago Prestola s Russkim pravitelstvom*, 4-7.

56 Bu mektup 7 Ocak 1766'da yazılmış ve Karabağ Meliklerine gönderilmiştir. Bkz. Elshan Musayev, *Azerbaycan'da Hristiyanlık ve Çağdaş Hristiyan Akımları*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2005), 70.

57 Aydın Balayev, *Azerbaycan Tarihi*, (Bakü: 1993), 116-117; Fazıl Gazanferoğlu, *Azerbaycan Türklerinin İman Davası*, (Ankara: t.y), 35.

mücadele etmişlerdir.⁵⁸ 705'te Albanya devleti çökünce devlet toprakları Arap yönetimi altına girmiş, Alban toplumu asli kimliklerinden uzaklaşmaya başlamış, dinî, kültürel ve ideolojik açıdan asimilasyona maruz kalmışlardır. İslam'ı kabul etmiş Hristiyan Alban halkları, diğer Türkçe konuşan Müslüman topluluklarla karışmışlardır. Hristiyanlık inancını devam ettiren kesim ise ülkenin değişik bölgelerinde küçük gruplar halinde yaşamışlardır.⁵⁹ İslam'ın Albanya'da yayılmasını fırsat bilen Ermeni Kilisesi, Hristiyan azınlıkları Gregoryenleştirme faaliyetlerine başlamıştır. Nitekim Berde konsilinde Alban Katolikosu Nerses görevden alınmış, Kilise yönetimine Ermeni Gregoryen Kilisesi ile ittifak içerisinde olacakları ve Eçmiadzin'in bilgisi dışında herhangi bir faaliyette bulunmayacakları bildirilmiştir. Aslında bu karar ile Alban kilisesi, ittifaktan daha çok Ermeni Kilisesine teslim edilmiştir. 705 yılı itibarıyla Kilise dili Ermenice olduğundan artık dinî kitaplar, tarih yazmaları ve epigrafik metinler Ermeni diline çevrilmeye, yeni dinî eserler Ermenice yazılmaya başlanmıştır.⁶⁰ S. T. Yeremyan, Ermeni, Gürcü ve Alban dillerinde pek çok eser yazılmış olmasına rağmen, Alban dilinde yazılmış hiçbir literatür örneğinin bulunamadığını belirterek bunun nedeninin Alban Kilisesinin tüm haklarına göz dikmiş Ermeni Kilisesinin politikalarında aranması gerektiğini bildirmiştir.⁶¹

V. yüzyılda Alban alfabesinin yeniden oluşturulması sonrasında birçok eserin yazıldığı şüphesizdir. Ancak yazılı dil dışında herhangi bir nedene dayanmaksızın tüm Alban literatürü Ermeni edebiyatı olarak görülmektedir. Bunun gerçeği yansıtmadığı Ermenistan'ın Metenedaran arşivinde bulunan el yazmalar ile doğrulanmaktadır. Örneğin, A. D. Anasyan, Metenedaran arşivinde bulduğu metinde şöyle yazılmaktadır der; "Kutsal ve Mukaddes Merhem'in Tarihi Hakkında. Bu metni mukaddes keşiş dedeler doğuda Alban dilinde bulmuş ve Ermeni diline çevirmişlerdir."⁶²

705 yılı itibarıyla başlayan bu faaliyetler yüzyıllar boyu devam etmiş, 1836 yılında alınan kararla⁶³ Alban Katolikosluğu Ermeni Katolikosluğuna bağlanmış ve Eçmiadzin'e bağlı piskoposluklara dönüşmüştür. Böylece Rus Sinodu aldığı bu kararlarla Alban Katolikosluğunu ilga etmekle kalmamış, Ermeni Kilisesini Rus Ortodoks kilisesine bağlı Ermeni Gregoryen Kilisesi olarak onamıştır. Bunun akabinde tarihi Albanya Devletinden miras kalan Udi halkının 180 senelik acılı süreci baş-

58 A. Şanidze, *Hovotkırıtnuh Alfavit Kavkaziskih Albansev i ego znaçenie dlya Nauki*, (SSSR: İyaimk Guruzfan, 1938), 4: 3.

59 Memmedova, *Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık*, 43-44.

60 Vakıf Esedov, "Kafkas Albaniyasının Mabetleri", (Bakü: Halk Gazetesi, 25 Temmuz, 2009), 7.

61 T. S. Eremyan, *İdeologiya i Kultura Albanii III-VII vv, Oçerki İstorii SSSR III-IX vv*, (Moskva: 1958), 327-328.

62 Aygün Attar, "Ermeni Kimliğinin Anatomisi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2/1, (Sakarya: 2007), 329; Ermenistan Metenedaran arşivi, No. 2121, 341b-343b.

63 Ermeni Gregoryen Kilisesi hakkındaki yönetmenlik için bkz. Azerbaycan Merkezi Devlet Tarih Arşivi, MDTA, (Font 821, Liste 139/173), 1917.

lamıştır.⁶⁴ Sonuç itibarıyla Hristiyan Alban halkının çoğunluğu Gregoryenleşmiştir.⁶⁵ Dağlık Karabağdaki Arsah bölgesindeki Alban halkları kendi dinî akidesini, kültürünü, tarihini ve etnik şuurunu kaybetmiş, monofizit Ermenilere dönüşmüşlerdir.⁶⁶ Bu bağlamda Alban Kilisesi Ermeni Kilisesinin bir bölümü haline gelmiştir.⁶⁷ Ancak Oğuz ilindeki Hristiyan Udilerin çoğunluğu, diyofizit öğretilerini korumak için Gürcü kilisesine bağlanmış, Gregoryenleşmekten kurtulmuşlardır.⁶⁸ Karabağ'ın Arsah vilayetindeki Gregoryenleşen Albanları Ermeni kimliğine dâhil etmek doğru bir yaklaşım değildir. Monofizitliği kabullenmiş Alban Hristiyanları için Gregoryen Türkler tabiri daha doğru olacaktır.

Hristiyan Alban toplumunun dili Gregoryenleşmenin bir sonucu olarak kaybolmuştur. Alban dili X. yüzyıla kadar İslam'ı kabul eden kesim arasında devam etmiştir. Bu bağlamda Kirakos Gandzaketsi, Ermeni dilinin yalnızca Alban soylular tarafından konuşulduğunu ve yerel halkın Arran⁶⁹ dilini kullandığını ifade eder. Anlaşılan o ki bu dönemde Arran toplumunun pek çoğu Ermeni dilinden ziyade kendi anadillerinde konuşmuştur.⁷⁰ Alban asıllı Hasan Celal XIII. yüzyıl başlarında Alban Katolikosluğunu yeniden ihya etmiş, ancak Kilise dili Ermenice olarak kalmıştır. Ganzasar Manastırını merkez edinmiş Kilise yönetimi 1836 yılına kadar diyofizit Alban Hristiyanlarının merkezi olmuştur.⁷¹

Ganzasar Manastırının ve benzer birçok tarihi eserin kitabelerinin Ermenice yazılması yadırganmamalıdır. Zira azınlıktaki Hristiyan Albanlara ait tüm dinî yapıtlar, kitaplar, mezar taşları ve kitabeler Ermenilerin etkisi ve baskısı neticesinde Ermenice yazılmıştır. Öyle ki Ganzasar Manastırı kitabesi Ermenice yazılmasına rağmen Alban Katolikosluğuna ait olduğunu belirtmektedir. Nitekim kitabede; “Bu Mabet Alban Katolikosu'nun emri ile Hasan Celal tarafından Albanlar için inşa edilmiştir” yazmaktadır.⁷²

Söz konusu asimilasyon sürecinde Dağlık Karabağ Alban etnik toplumu dillerini ve kültürlerini kaybetmişlerdir. Kabele ve Oğuz ilinde yaşayan Udiler ise dillerini, örf, âdet ve geleneklerini korumayı başarmışlardır. İslam'ın bölgeye yayılması ve Türk boylarının akınları sonucunda Azerbaycanlı, “Azerbaycan Türkü”

64 Esmе Özdaşlı, “Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş “İlk Devlet” Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21: 2, (Isparta 2016), 561.

65 M. Ormaniyani, *Armiyanskaya Serkov, ee İstoriya, Uçene Upravlenne, Vnutrennie Stroy Literatura*, ee Nastoyashchee, (Moskova: 1913), 118.

66 A. S. Vartapetov, “*Hristianskiy Pamyatiki Karabaha*”, *Arkhiv İnistuta İstorii*, (Azerb. SSR AH, N. 152), 8.

67 Eremyan, *İdeologiya i Kultura Albanii III-VII vv, Oçerki İstorii SSSR III-IX vv*, 328.

68 Kalankturku, *Albaniya Tarihi*, redaktör notları, 5.

69 Albanya topraklarına Arapların verdiği isim.

70 Eremyan, *İdeologiya i Kultura Albanii III-VII vv, Oçerki İstorii SSSR III-IX vv*, 329.

71 Esedov, *Kafkas Albaniyasının Mabetleri*, 7.

72 Memmedova, *Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarih Coğrafyası*, 234.

üst kimliği oluşmuş, Hristiyan Udi azınlığı ise Müslüman Türk toplumu içinde dillerini, dinlerini ve kültürlerini korumuşlardır.⁷³

Azerbaycan'daki siyasi çalkantı ve kaos ortamlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanan Ermeniler, özellikle Alban Udi Kilisesinin ilgisi sonrası tekrardan hızlı bir Ermenileştirme sürecini başlatmışlardır. Öyle ki Alban Udi Kilisesinin Ermeni-Gregoryen Kilisesine bağlanması sonucunda dinî ve siyasi baskılarla Udi halkının soy isimlerinin sonuna Ermenice ekler (“... yan” gibi) ilave edilmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Udi halkı çoğunlukla eskiden olduğu gibi “... ru”, “... rı”, “... lu”, “... li” ile biten (Danakari, Mobili gibi) soy isimlerini kullanmaya başlamışlardır.⁷⁴

Çar Rusyası Alban Udi Kilisesini Ermeni Gregoryen Kilisesine bağlamakla birlikte Müslüman ahali için Kafkas Şeyhülislamlık makamını ihdas etmiştir. Bu kararlar Ruslar, Müslüman toplum içindeki Hristiyan Udi azınlığının Ermeni nüfusuna geçmesini hedeflemişlerdir. Sonuç olarak çoğu Hristiyan Udi, Ermenilerin baskısına itiraz etmiş, kiliselere gitmemiş, evlerinde ya da farklı yerlerde toplanmış ve kendi anadillerinde ibadet etmiştir. Udiler, Gregoryenlik etkisinden kaçınmak ve kendilerini korumak için Hristiyan inancını eski inanç motifleri ile süslemiş, senkretik bir dinî yapı oluşturmuşlardır. Udi halkının Ermeni baskı ve zulmüne karşı direnci ve ayinlere katılmaması, bu kiliselere atanan Ermeni din adamları tarafından Echmiadzin Kilisesi'ne mektup aracılığıyla bildirilmiştir.⁷⁵ Udiler mabetlerini kaybetmelerine ve her türü zorluklara rağmen geçmişten günümüze kendi öz kimliklerini muhafaza edebilmiş dünyadaki nadir halklar arasında yer almaktadır.⁷⁶

Alban Kilisesi üzerindeki baskılar devam ederken Ermeni Eçmiadzin Katolikosluğuna bağlı iki piskoposluk ihdas edilmiştir. Bu piskoposluklardan ilki Şuşa, Verende, Haçın, Dizak, Berdadzor, Cıraberd, Gülistan, Lenkeran, Şeki, Kabele, Gence, Kambecan ve Arsah bölgeleri, diğer piskoposluğa ise Şamahı, Bakü, Guba ve Derbent kiliseleri bağlanmıştır. Rus hükümetinin dinî işler tüzüğüne göre 1857'de Rusyada Eçmiadzin Kilisesine bağlı 6 Ermeni Gregoryen Piskoposluğu mevcuttu. Bunlar; Astrahan, Gürcistan, Karabağ, Nahçıvan, Şirvan ve Ermenistan piskoposlukları olarak bilinir. Alban Kilisesi veya Piskoposluğu kavramı ise artık kullanılmaz hale gelmiştir. 1909-1910 yılları Petersburg sinodu Ermeni-Gregoryen dini idari kontrolüne bağlı olan Piskoposlukların eski arşiv belgelerinin imha

73 Heyet, *Bir Halçanın İlmeleri*, 202-203.

74 Sedaget Süleymanova, “Kurban Kesen Azerbaycan Hristiyanları-Udiler”, 10.04.2019, <http://modern.az/az/news/9243/#gsc.tab=0>

75 Robert Mobili, Alban Udi Toplumu Dini Sorumlusu, Bakü, kişisel görüşme (Şubat 2017).

76 Memmedova, *Kafkas Albanyasında Hristiyanlık*, 47.

etme izni vermiştir. Böylece gereksiz görülmüş Ermeni arşivleri ile birlikte Alban Hristiyan Kilise arşivinin neredeyse tamamı imha edilmiştir.⁷⁷

Alban halkının Ermeni Kilisesi tarafından tehdit ve baskı altında tutulması Hristiyan Udi halkının İslam'ı kabul etmesini ve Gregoryenliğin Ermenistan dışına yayılmasını engellemiştir.⁷⁸ Ayrıca bu tarihlerde Çar hükümeti Ermeni aileleri İran ve Türkiye'den Karabağ ve Nahçıvan bölgelerine kitleler olarak konuşlandırmaya başlamış, yerli halk baskı altında bırakılmıştır. Birçok bölgede olduğu gibi Ermeni Echmiadzin Kilisesi, bu bölgelere Kabele ve Oğuz Udilerini de asimile etmek için çok uğraşmış ve Udi halkının kendi kiliselerine gitmelerini yasaklamıştır.⁷⁹

Rusya'nın İran ve Osmanlı ile yaptığı savaş ve barış antlaşmaları sonrasındaki genişleme politikalarının özellikle Güney Kafkasyada sergilendiğini görmekteyiz. İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler, Rusların yönlendirmesiyle Azerbaycan'ın Nahçıvan, Dereleyaz, İrevan, Göyçe, Zengezur ve Karabağ bölgelerine göç ettirilmişlerdir.⁸⁰ Bu göçlerle ilgili Rusya'nın Ermeni asıllı Tebriz sorumlusu Q. Lazarev, 24 Aralık 1829'ta Kafkas Rus orduları komutanı İ. Paşkeviç'e gönderdiği raporunda; üç buçuk ayda, İrandan 8.000, Türkiye'den 14.000'i kapsayan 124.600 kişinin Araz Nehri'ni geçerek Nahçıvan ve Karabağ'a yerleştiğini belirtmiştir.⁸¹ Bu, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin hızlı Ermenileşme sürecine işaret etmektedir. Ermeni yazar S. Zaveryan'a göre, 1905'te Şuşa'da 12, Cavanşir bölgesinde 15, Cebrayıl'da 5, Zengezur'da 43 olmak üzere 75 Türk köyü tahrip edilmiş, Azerbaycan Türkleri katliamlara maruz kalmışlardır.⁸² Bazı Ermeni aydınları bu vahşete, katliam ve baskılara kayıtsız kalamamışlardır. A. Lalayan, silahlı Ermeni çetelerinin Türk topraklarında kadınları, çocukları, yaşlıları ve engellileri acımasızca katlettiklerinden bahsetmektedir.⁸³

Güney Kafkasyadaki Ermenilerin etnik ve kültürel temizlik adına gerçekleştirdikleri bir diğer etkinlik ise Alban-Türk ve Hristiyan dönemi mimari eserlerinin tahrifatı olmuştur. Özellikle kiliselerdeki dinî semboller ve duvar resimleri tahrip edilmiş, Alban kültürü ve tarihi ile bağlantısı kesilmeye çalışılmıştır. Gürcü tarihçi A. Cavchavadze, Ermenilerin yerel Alban dinî kültürünü kötüye kullandıklarını ve bölgeyi Hayk ülkesinin bir parçası olarak tanımladıklarını belirtmektedir.⁸⁴ Bu şekilde, Ermeniler Alban kültürünü Ermeni kültürü olarak ele almış ve bazı eser-

77 Recebli, *Azerbaycan Tarihi Oçerkleri*, 91-92.

78 Attar, *Ermeni Kimliğinin Anatomisi*, 306.

79 Memmedova, *Kafkas Albanyasında Hristiyanlık*, 46.

80 S. Peter Cowe, *Church And Diaspora: The Case of The Armenians, History of Christianity*, 5: 446.

81 Heyet, *Karabağ Soruları ve Gerçekler*, (Bakü: GYE, 2005), 34-35.

82 S. Zaveryan, *Ekonomičeskie Usloviya Karabaha i Golod 1905-1907*, (Sankt-Petersburg: 1907), 61.

83 A. Lalayan, "O Raznie v 1918-1920-x Godov", *Jurnal Vostok*, (Moskova: 1936), 2: 3.

84 Heyet, *Karabağ Soruları ve Gerçekler*, 22-23.

lerin genel görünümünü tamamen değiştirmişlerdir. Örneğin, Laçın ili'ne bağlı Kosalar köyündeki "Ağoğlan Mabedi" ni örnek verebiliriz.⁸⁵

Kafkas Albanya'sında araştırma yapan bilim adamları Alban dinî mimarisinin karakteristik ve inşa üsluplarına göre Ermeni dinî mimarisinden tamamen farklı olduğunu belirtmektedirler. Azerbaycan topraklarında hak iddia eden Ermeniler, Alban kültürüne ait tarihi anıtları ve mezar taşlarını çarpıtarak kendi Ermeni anıtları olarak göstermektedirler.⁸⁶

Daha önceleri buldukları bölgelerde Alban Hristiyan anıtlarını yıkmaya çalışan Ermeniler daha sonra bundan yararlanamayacaklarını fark ederek bu anıtları sahiplenmeye çalışmışlardır.⁸⁷ Çağdaş Ermeni yazarı Raffi "Samvel" isimli eserinde Ermeni tarihi hakkında şunları itiraf ediyor; "Bizim kuru tarihimiz tarih araştırmacılarına çok az bilgi sunmaktadır. Bizim edebiyatımız kilise yazılarının ötesine geçemez".⁸⁸ Bu noktadan anlaşıldığı üzere Ermeniler bölgede Kilise ile ilgili ne varsa kendilerine mal etme çabası içerisindedirler.

Bölgedeki Kiliseler üzerinden toprak iddiasında bulunan Ermeniler, 1990'ların başında uluslararası hukuk ilkelerini ihlal etmiş ve Azerbaycan topraklarına silahlı saldırılar düzenlemiş, katliamlar yapmışlardır. Birleşmiş Milletler tarafından resmî olarak belirlenmiş ve onaylanmış olan bölgelerin %20'sinden fazlasını işgal eden Ermenistan, Albanya'nın bölgedeki tarihi ve kültürel mirasını tahrip etmiştir.⁸⁹ Ermenilerin işgal ettikleri bölgelerde Azerbaycan devlet anıt listesine kayıtlı yüzlerce tarihi eser vardır. Bir bütün olarak bir toplumun tarihi ve kültürel mirası insanlığın ayrılmaz bir parçasıdır ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgal altındaki bölgelerinde kalan tarihi ve kültürel anıtların korunması uluslararası öneme sahiptir.

5. ALBAN UDİ KİLİSESİ'NİN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

Azerbaycan devletinin bağımsızlığı sonrasında Alban Udi topluluğu Kiliselerinin ihyası için doğu kiliselerinde eğitim almaya ve din görevlisi yetiştirmeye çalışmaktadırlar. Eğitim için Mısır, Suriye, Türkiye, Ukrayna gibi devletler dikkate alınarak mektuplar yazılmış, kilise eğitimi alınabilecek yerler araştırılmıştır. Bu mektuplara genellikle olumlu cevaplar alınmıştır. R. Mobili'nin anlattığı üzere bu ülkeler içerisinde ilk tercihleri Türkiye olmuştur. Bunun başlıca nedenlerinden biri dil birliğinin oluşudur. Ancak Mardin şehrinde Hristiyan din eğitiminin Süryani ve Arapça olması, İstanbul'da ise dinî eğitim kurslarının olmaması Ukrayna

85 Faik İsmayilov - Alibaba Ağayev, *Alban Medeniyetine Ermeni Tecavüzü*, (Bakü: MSV Neşriyatı, 2007), 26-27.

86 Esedov, *Kafkas Albanyasının Mabebetleri*, 7.

87 Heyet, *Karabağ Soruları ve Gerçekler*, 70.

88 Raffi Agop Melik Agopyan, *Samvel İzdattelstvo Ayastan*, (Erevan:1971), 16.

89 Dağlık Karabağ ihtilafı konusunda BM Güvenlik Konseyi

Kararları, <http://anl.az/el/emb/QARABAO/beynelxalq-senedler/bmt.pdf>

kilisesine yönelmelerine neden olmuştur. Zira Ukrayna Kilisesi, dil birliğinin yanı sıra Alban Udi Kilisesine yönelik ılımlı tutum sergilemektedir.⁹⁰

Hâlihazırda R. Mobili, Rafik Danakari Ukrayna Kiliselerinde dinî eğitimlerine devam etmektedirler. Robert Mobili, Ukrayna kilisesinde Hristiyan ilahiyat eğitimlerinin tamamlanması sonrasında kadim geçmişe sahip Süryani Ortodoks Kilisesi tarafından kutsamanın gerçekleştirileceğini ve Kilisenin tam aktif faaliyet göstereceğini belirtmektedir. Bu kutsamanın Süryani Ortodoks Kilisesi tarafından gerçekleştirilmesi talebinin ana nedeni Süryani Kilisesinin kadim geçmişe sahip olması, geçmişe dayalı birliğin ve iki kilisenin inanç ve ibadet anlayışlarının birbirine çok yakın olmasıdır. Alban Udi Kilisesi tam teşekküllü bir şekilde faaliyeti ilan edildiğinde ibadet ve inançla ilgili yazılı metinlerin Süryani Ortodoks Kilisesi'nden alınarak uygulanacağı belirtilmiştir. Bu nedenle yılda iki kez Mardin Deyrulzafaran Manastırında pratik yapmaktadırlar.⁹¹ Mardin Deyrulzafaran Manastırına yaptığımız ziyarette, Robert Mobili ve Rafik Danakari gibi Kilise yetkilileri ile iki Kilisenin inanç, ibadet ve uygulama benzerlikleri üzerine yapmış olduğumuz görüşmelerde yapılan yorumlar ve aktarılan bilgiler Mardin ve Diyarbakır Metropoliti Saliba Özmen tarafından onaylanmıştır. Saliba Özmen, her iki bireyin her yılın belli vakitlerinde Deyrulzafaran Manastırına geldiğini ve dinî ibadet ve ayinleri uygulamalı olarak öğrendiklerini belirtmektedir.⁹²

Alban Udilerin günümüz faaliyetlerinden bir diğeri de devlet ve sivil toplum örgütlerinin desteğiyle uluslararası konferanslar, bilimsel araştırmalar, tarihi eserlerin restorasyonu, incilin Udi dilinde çevirisi gibi çalışmalardır.⁹³ İncil'in Udi diline çevirisi Türkçe, İngilizce, Rusça ve Yunanca metinleri karşılaştıran beş kişilik bir ekip tarafından gerçekleştirilir. Hâlihazırda, Luka İncili Alban Udi dilinde yayımlanmıştır. Ayrıca burada Udi dilinde küçük kitapçıklar vardır. Bu dinî ve gelenek içerikli kitapçıklar küçük çocuklara yöneliktir. Ayrıca, Udi Hristiyan Birliği'nin resmî web sitesi⁹⁴ oluşturulmuştur.⁹⁵

Genel olarak bakıldığında Alban Udi Hristiyanları tarafından iki büyük faaliyet yürütülmektedir. Bunlardan dinî yapılanmaya yönelik "Alban Udi Dini İcması", diğeri ise maddi ve manevi kültürü, örf ve âdetlerin mevcudiyetini muhafaza, kaybolmaya yüz tutmuş gelenekleri canlandırmaya yönelik "Orayın Kültür ve Medeniyet Merkezi"dir. Alban Kilisesi adına yapılan faaliyetler Alban İcma Toplulu-

90 Robert Mobili, Bakü kişisel görüşme, (Şubat 2017).

91 Rafik Danakari, Cotari Alban Udi Kilisesi Görevlisi, kişisel görüşme, (Ağustos 2018).

92 Saliba Özmen, Mardin ve Diyarbakır Metropoliti, Mardin, kişisel görüşme, (Eylül 2018).

93 İ. İzzet, "Azerbaycanda, Alban Apostol Avtokefal Kilisesinin Berpası İstikametinde İşler Görülür", 10.04.2019, <<http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2177294.html>>

94 <http://udi.az/>

95 Rafik Danakari, kişisel görüşme, (Temmuz 2018).

ğu tarafından yönetilmektedir. Heyette R. Mobili, Rafik Danakari, Oleg Danakari ve önde gelen kasaba halkı yer almaktadır.⁹⁶

Bugün küçük çocuklar için din eğitimi, Aziz Yeliseus adına inşa edilen Çotari Alban Kilisesi'nde yapılmaktadır. Kilise bahçesinde, o kadar büyük olmasa da, sınıflar oluşturulmuş, çocuklar için İncil dersleri okutulmaktadır. Dinî dersler Udi dilinde Robert Mobili ve Rafik Danakari tarafından verilmektedir.⁹⁷

2003 yılında Azerbaycan Devlet Dini Komitesi (DQİDK) Hristiyan Udi topluluğunu devlet kaydına almış, dinî ibadetini ve faaliyetlerini desteklemiştir. Bu çerçevede, Kafkasyadaki en eski kiliselerden biri olan Seki bölgesinin Kiş Mabedi ve Kabele bölgesi, Nic kasabasındaki üç Hristiyan kiliseden biri olan ve Kutsal Yeliseus adına inşa edilen Çotari Alban Udi Kilisesi restore edilmiş ve hizmete sunulmuştur. Öte yandan 2013 yılında, Alban Udi Dini Topluluğunun himayesinde Devlet Dini Komitesinin desteğiyle Nic kasabasında "On Yıl Dirilişte" adlı bir tören kutlanmıştır. Bu tören, Hristiyanlığın Albanya'da resmî devlet dini oluşunun 1700'üncü yılı ve Alban Udi Kilisesinin yeniden oluşumunun onuncu yılı anısına düzenlenmiştir.⁹⁸

Bu faaliyetlere bir başka örnek ise Ekim 2015'te Vatikan'da düzenlenmiş olan Alban Havarik Kilisesi konulu konferanstır. R. Mobili burada katılımcılara Alban Udi Havarik Kilisesi hakkında geniş bilgi vermiştir. Papa Francis'in 2 Ekim 2016'da Azerbaycan'ı ziyaretinde Papa ile bir araya gelen R. Mobili, Alban Udi Kilisesi'nin yeniden oluşumuna yönelik çalışmalarda destek sözü almıştır.⁹⁹ Anlaşıldığı üzere yakın gelecekte Azerbaycan devletinin de desteğiyle Alban Udi Kilisesi eskiden olduğu gibi aktif hale getirilerek 180 senelik kopukluk onarılmış olacaktır.

SONUÇ

Udiler, Kafkasya'nın kadim halklarından biri olup tarihi Albanya devletini oluşturan 26 etnik topluluktan biridir. Kadimde Albanya devleti bünyesinde, daha sonra bölgede kurulan Türk devletleri himayesinde, son olarak da Azerbaycan Devleti'nin azınlık halkı olarak günümüze kadar yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

M.S. I. yüzyıl itibariyle Hristiyanlık inancıyla tanışan Udi halkı, bünyesinde bulunduğu Albanya devletinin çöküşü ve İslamiyet'in bölgeye yayılışı sonrasında da Hristiyanlık inancını devam ettirmiştir. Kendilerini Doğu Kilisesi olarak addeden Udiler, her ne kadar 705 senesinde Ermeni baskılarına maruz kalsalar da bir

96 Oleg Danakari, Nic Orayın Kültür Merkezi Sorumlusu, (Ağustos 2016).

97 Mobili, Bakü, kişisel görüşme, (Şubat 2017).

98 İ. İzzet, "Azerbaycan'da, Kafkas Albaniyasında Hristiyanlığın Resmî Devlet Dini Gibi Kabul Edilmesinin 1700 İlliyi Geyd Olunur", 11.01.2017, <http://web.archive.org/web/20150323001805/http://az.trend.az/azerbaijan/society/2176645.html>

99 Robert Mobili, Bakü kişisel görüşme, (Şubat 2017).

şekilde sahip oldukları diyofizit öğretisini devam ettirmişlerdir. Albanya devleti sonrasında bölgede kurulan birçok Türk devletin bünyesinde inançlarını sürdüren Udiler, Çarlık dönemi 1836 senesinde Çar Nikolay'ın, "Polojenie" isimli kararıyla bağlı oldukları dinî öğretiden men edilmiş, Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne bağlanmışlardır. Bunun akabinde Ermeniler, Alban Udi Kiliselerini tahrif ettikleri gibi yazılı tüm dinî ve gayr-i dinî kitap ve metinleri yok etmişlerdir. 180 yıldan fazla bir süredir kiliselerinden uzak kalan Udiler, inanç ve ibadetlerini bireysel olarak yapmak zorunda kalmışlardır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı sonrası birçok ilerleme katedilmiş, bu bağlamda yeniden oluşum süreci başlatılmıştır. Hâlihazırda Alban Udi Kilisesi Azerbaycan devlet kaydına alınmış, Kabele İli Nic kasabesindeki Aziz Yeliseus adına inşa edilen Çotari Alban Udi Kilisesi restore edilerek Udi halkının hizmetine sunulmuştur. Hâlihazırda Ukrayna'da Hristiyan din eğitimi alan kişilerin icazetleri sonrasında Alban Udi Kilisesi'nin, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin kutsaması ile aktif olarak faaliyete geçmesi planlanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aliyev, İkrar. *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Devirlerden XX. Asrın Evvellerine Kadar*. Bakü: Elm Yayınları, 1993.
- Aliyev, K. G. *Kavkazskaya Albaniya: MÖ. I- MS. I yy.*. Bakü: 1979.
- Arik, Durmuş. *Azerbaycan Türklerinin Dini Hayatı ve Halk İnanışları*. Ankara: Öztepe Matbaacılık, 2005.
- Arutinov, A. A. *Udini: Materiali Dlya Antropologii Kavkaza*. Moskva: 1905.
- Attar, Aygün. "Ermeni Kimliğinin Anatomisi". *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (2007): 291-308.
- Azerbaycan Merkezi Devlet Tarih Arşivi (MDTA). Font 821, Liste 139/173, (1917).
- Balayev, Aydın. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: 1993.
- Berdenişvili Niloloz – Canaşa Simon. *Gürcistan Tarihi*. İstanbul: Sorun Yayınevi, 2000.
- Butler, Rev. Alban, "The Lives of the Saints, St. Bartholomew, Apostle". Erişim 22 Şubat 2019. <https://www.bartleby.com/210/8/241.html>
- Bünyadov, Ziya – Yusifov, Y. B. *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan XX Asraderk* (2). Bakü: Çırag Neşriyyatı, 2005.
- Cavadov, Gamerşah. *Azerbaycan'ın Azsaylı Halkları ve Milli Azınlıkları*. Bakü: Elm Neşriyyatı, 2000.
- Cavadov, Gamerşah – Hüseyinov Rauf. *Udiler: Tarihi Etnografik Tedgigat*. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1996.
- Celalyan, Y. H. *Alban Ülkesinin Kısa Tarihi*. Bakü: 1992.
- Cowe, Peter S. "Church And Diaspora: The Case of the Armenians". *History of Christianity*. 5: 430-456. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Cowe, Peter S. "The Armenians in the Era of the Crusades 1050-1350". *History of Christianity*. 5: 404-429. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Eremyan, S. T. *İdeologiya i Kultura Albanii III-VII vv, Oçerki İstorii SSSR III-IX vv*. Moskva: 1958.
- Esedov, Vakıf. "Kafkas Albaniyasının Mabetleri". *Halk Gazetesi*. 25 Temmuz 2009.

- Ezov, G. A. *Naçalo Smoçeniy Eçmiadzinskogo Patriarşago Prestola s Russkim pravitelstvom*. Tiflis: 1990.
- Gandzaketsi. *İstoriya Armenii*. Trc. L. A. Hanlaryan. Moskova: 1976.
- Gazanferoğlu, Fazil. *Azerbaycan Türklerinin İman Davası*. Ankara, ts.
- Geybullayev, Giyaseddin. *K Etnogenezu Azerbaydjansev*. Bakü: Elm Yayınları, 1991.
- Goş, Mihitar. *Alban Salnamesi*. Bakü: Avrasya Press Yayınları, 2006.
- Goş, Mihitar. *Sudebnik*. Trc. B. M Arutyunyan. Yerevan: 1954.
- Göyüşov, Reşit. *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*. Bakü: Elm Yayınları, 1984.
- Gukasyan, V. L. *Udinsko Azerbaydjanskiy Ruskiy Slovar*. Bakü: 1974.
- Haceli, Şirinbey. *Şimal Gerbi Azerbaycn: İngiloylar*. Bakü: Tehsil Yayınları, 2007.
- Halilov, H. D. *Garabağın Elat Dünyası*. Bakü: 1992.
- Heredot. *Heredot Tarihi*. 3. cilt. Trc. Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları. 1973.
- Heyet. *Azerbaycan Tarihi: III.-XIII. Asırlar I. Rüb, VII. (2)*. Bakü: Elm Yayınları, 2007.
- Heyet. *Bir Halçanın Renkleriyyik: Azerbaycanda Yaşayan Halkların Edebiyat Ontologiyası*. Bakü: Avrupa Yayınları, 2007.
- Heyet. "Hristiyanlık". *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*. 10. cilt. Bakü: Azerbaycan SSR Nazırlar Sovyetinin Devlet Yayınları, 1987.
- Heyet. *Karabağ Soruları ve Gerçekler*. Bakü: GYF, 2005.
- Heyet. *Bir Halçanın İlmeleri*. Bakü: MBM Neşriyatı, 2008.
- İsmayılov, Faik – Ağayev Alibaba. *Alban Medeniyetine Ermeni Tecavüzü*. Bakü: MSV Neşriyatı, 2007.
- İzzet, İ. "Azerbaycanda, Alban Apostol Avtokefal Kilisesinin Berpası İstikametinde İşler Görülür". Erişim 10 Nisan 2019. <http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2177294.html>
- İzzet, İ. "Azerbaycanda, Kafkas Albaniyasında Hristiyan lığın Resmi Devlet Dini Gibi Kabul Edilmesinin 1700 İlliyi Geyd Olunur". Erişim 11 Ocak 2017. <http://web.archive.org/web/20150323001805/http://az.trend.az/azerbaijan/society/2176645.html>
- Kalafat, Yaşar. *Gregoryen Türklerde Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınları, 2012.
- Kalankaturklı, Moisey. *Albaniya Tarihi*. Trc. Ziya Bünyadov. Bakü: Avrasya Press, 2006.
- Lalayan, A. "O Reznie v 1918-1920-x Godov". *Jurnal Vostok* 2/3 (1936).
- Mahmudov, Ceyhun. "Karabağın Etnik Yapısının Oluşumuna Tarihsel ve Demografik Bakış". *Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*. Bakü: Kafkaz Üniversitesi Uluslararası Tartışmalar ve Araştıllamar Merkezi, Şerg Gerb Yayınları, 2010.
- Memmedli, Akif. *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair*. Bakü: Adiloğlu Neşriyatı, 2004.
- Memmedova, Feride. *Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*. Bakü: Devlet Neşriyatı, 1993.
- Memmedova, Feride. *Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık*. Bakü: 2003.
- Memmedova, Feride. *Politiscikaya İstoriya i İstoriceskaya Geografiya Kavkaziskoy Albanii: MÖ. III – MS. VIII*. Bakü: Elm Yayınları, 1986.
- Musayev, Elshan. *Azerbaycanda Hristiyanlık ve Çağdaş Hristiyan Akımları*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005.
- Mustafa, Fazil. *Azerbaycanda Türk Kimliğı ve Sahte Tarih Problemi*. Bakü: 2014.
- Nağıyev, H. – Verdiyev, H. *Azerbaycan Tarihi: M. Ö. IX – M. XII Asırlar, (2)*. Bakü: 2007.
- Ormaniyan, M. *Armiyanskaya Serkov, ee İstoriya, Uçenie Upravlenmie, Vnutrennie Stroy Literaturaya, ee Nastoyaşşee*. Moskova: 1913.
- Özdaşlı, Esme. "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı"

- Kabul Etmiş İlk Devlet Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 21/2 (2016).
- Paşazade, Allahşükür. *Kafkasda İslam: Tarih ve Müasirlik*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991.
- Raffi (Agop Melik Agopyan), Samvel. *İzdatelstvo Ayastan*. Erevan: 1971.
- Recebli, Gazenfer. *Azerbeycan Tarihi Oçerkler*. Bakü: Elm ve Tehsil, 2013.
- Süleymanova, Sedaget. “Kurban Kesen Azerbaycan Hristiyan ları-Udiler”. Erişim 10 Nisan 2019. <http://modern.az/az/news/9243/#gsc.tab=0>
- Şanidze, A. *Hovootkırıtnıh Alfavit Kavkazıskih Albansev i ego znaçenie dlya Nauki*, (4). Gür-cistan SSSR: İyaimk, 1938.
- Vartapetov, A. S. *Hristianskiy Pamyatiki Karabaha, Arkhiv İnistuta İstorii*. AH Azerb SSR, N. 152: 8.
- Volkova, N. G. *Udim Narodı Rossii, Bolşaya Rassiskaya Ensiklopediya*. Moskova: 1994.
- Zavaryan, S. *Ekonomiçeskie Usloviya Karabaha i Golod 1905-1907*. Sankt-Petersburg: 1907.